

Kocsis Mihály
(Szeged, Magyarország)

HARKOV ÉS AZ UKRÁN HELYESÍRÁS-TÖRTÉNET

Abstract: Kharkiv (its scientific and cultural lives) has already played an important part in the formation of modern Ukrainian orthography several times. This is proved by the work of such personalities as the writer I. Kotl'arevs'kyj or prof. A. Metlyns'kyj from the 1840s. Their achievement, however, is not paid due heed to in monographies on the history of Ukrainian orthography. The 1927 Kharkiv all-Ukrainian congress on orthography and its consequences leading to present day are given much greater emphasis.

Keywords: the Ukrainian language, history of orthography, 19th and 20th centuries, Kharkiv

Az ukrán helyesírás történetének XIX. századi részleteivel több jelentős tanulmány is foglalkozik. Közülük most önkényesen választunk ki néhányat.

Ahatanhel Kryms'kyj először 1929-ben publikált írása (Кримський 2004) az 1927. évi harkovi helyesírási konferencián elhangzott előadása alapján készült. (Erről a konferenciáról később még részletesen szólunk.) A szerző a keleti szláv írásbeliség kezdetéig visszanyúló elemzését hét fejezetre tagolja; a XIX. század történéseit a IV., az V. és a VI. fejezet tartalmazza. E három fejezet tartalmát itt most nagyon röviden ismertetjük.

A IV. fejezet a cári uralom alatt lévő területeken folytatott helyesírási kísérleteket tárgyalja. Bár Ivan Kotljarevs'kyj, Osyp Bodjans'kyj és Mychajlo Maksymovyč ortográfiai rendszere alapvetően az etimológiai elvre épül, Kryms'kyj akadémikus felhívja a figyelmet arra, hogy mindhármójuknál megtaláljuk az ukrán kiejtést egészben vagy részben tükröző írásmódot is: az egyes szám harmadik személyű névmás hímnemű alakja például nem a régies **онь**, hanem **в'єнь** (Kotljarevs'kyj és Bodjans'kyj) vagy **в'єнь** (Maksymovyč). Mások – mint Hryhorij Kvitka, Jevhen Hrebinka és Taras Ševčenko – az orosz ábécét használják ugyan, viszont azt az ukrán hangzásnak megfelelően, l. **билый, близький**. Ilyen előzményeket követően lép színre Pantelejmon Kuliš, aki – Oleksij Pavlovs'kyj nyomán haladva – jelentős változtatásokat hoz a helyesírásban (Kryms'kyj akadémikus nem hallgatja el az ún. *kulišivka* tökéletlenségeit sem).

Az V. fejezetben az osztrák fennhatóság alá került, elsősorban galíciai ukránok újítási törekvéseit mutatja be a szerző. Szól a *Rusalka Dnistrováról*, a latin ábécé bevezetésének szorgalmazásáról, Mychajlo Drahomanov eleve reménytelen kísérletéről, továbbá M. Maksymovič és P. Kuliš – a IV. fejezetben már részletezett – ortográfiai rendszerének nyugati térhódításáról.

A VI. fejezet a század utolsó két évtizedének történéseit veszi számba: a középpontban Jevhen Želechivs'kyj újítása, annak elterjedése áll.

Két évtizeddel később, 1949-ben jelent meg Ivan Ohijenkótól az ukrán irodalmi nyelv történetének az a monográfiája, melynek XVIII. fejezete (*Історія українського правопису*) a helyesírás változásait tekinti át (a mű újabb kiadása az interneten is hozzáférhető – Orienko 2001). Ohijenko értékelése szerint I. Kotljarevs'kyj az ukrán irodalmi nyelv megteremtője ugyan, de az új helyesírás atyjának nem ő, hanem O. Pavlovs'kyj tekintendő.

M. Maksymovyčot Ohijenko a fonetikus helyesírás ellenzőjének tartja, a *Rusalka* szerkesztőit viszont – éppen ellenkezőleg – azért méltatja, mert nagy szolgálatot tettek a hangtani alapú ortográfiának.

P. Kuliš szerepe Ohijenko professzornál alapos értékelésre kerül. Kuliš kezdetben az etimologikus helyesírás híve volt, később azonban különféle ortográfiákat felváltva használt. A fonetikai elvet 1856–57 óta követte, bár valójában semmi újdonsággal nem szolgált: a korábbi újításokat népszerűsítette. Ohijenko *expressis verbis* kijelenti, hogy a modern ortográfiát *kulišivkának* nevezni helytelen. Az 1873. évi kijevi helyesírás pedig (immár a *ï* betű használatával) még a Kulišénál is fonetikusabb.

A szerző kitér a galíciai „helyesírási háborúra”, majd – a XIX. századi újítások közül – szól M. Drahomanov és Je. Želechivs'kyj kísérletéről is.

2002-ben került ki a nyomdából Vasyl' Nimčuk professzornak az ukrán helyesírás aktuális problémáit taglaló írása. A rövid történeti bevezető a XIX. századból csak a legfontosabb eseményekre fókuszál (Himčuk 2002: 6–7). Nimčuk professzor O. Pavlovs'kyj és P. Kuliš érdemeit méltatja: előbbi munkásságában az ukrán nemzeti helyesírás megteremtésének kísérletét, utóbbiében a fonetikai alapú összukrán ortográfia megvalósulását látja. Je. Želechivs'kyj rendszere – a szerző szerint – a *kulišivkán* alapul; a *želechivkát* pedig majd Stepan Smal'-Stoc'kyj (Stephan Smal-Stockyj) és Fedir Hartner (Theodor Gartner) népszerűsíti Bukovinában.

Jóval részletesebben szól ugyanerről a századról V. Nimčuk a már említett helyesírás-történeti szöveggyűjteményt megelőző bevezetőjében (Himčuk 2004: 6–11). O. Pavlovs'kyj szerepének megítélése – a korábbihoz képest – változatlan; helyesírási rendszerének bemutatása viszont nagyon részletes. P. Kuliš jelentőségét ellenben már árnyaltabban ítéli meg a szerző, olyannyira, hogy A. Kryms'kyj egykori kijelentését („most *kulišivkával* írunk”) nyilvánvaló túlzásnak nevezi (jelen közleményben valamennyi fordítás tőlünk származik – K.M.). Nimčuk professzor szerint Kuliš támaszkodhatott a *Rusalka Dnistrova* ortográfiájára is. Az 1830-as évekről szólva röviden említésre kerül Lutskay Mihály is, aki – kárpátjai nyelvi anyagának publikálása (Lutskay 1830) során – elsőként hagyta el a keményjelet az ábécéből.

Kulišnak a – mind az orosz, mind az osztrák uralom alatti területen terjedő – helyesírását egy kijevi tudományos folyóirat, a *Zapysky* (Записки 1873) tökéletesíti tovább. Nimčuk professor végül részletesen mutatja be M. Drahomanov és Je. Želechiv's'kyj rendszerét, említést tesz S. Smal'-Stoc'kyjról és F. Hartnerről is.

Az ukrán nyelv enciklopédiájának az ábécé változásait bemutató fejezetét (*Реформи алфавіту і графіки*) Н. Р. Pivtorak jegyzi; rövid összefoglalása az interneten is megtalálható. Az összefoglalót – *Образцы различной украинской орфографіи за XIX столетіе* címmel – egy táblázat követi, mely Ivan Ohijenko 1919-ben megjelent könyvéből (Огиенко 1919) származó fénymásolat. Ez a táblázat kézírással készült és számos nehezen vagy bizonytalanul olvasható adatot is tartalmaz, viszont az ortográfia változásait az eddig említett valamennyi műnél lényegesen részletesebben ábrázolja, ezért azt az alábbiakban mi is közöljük.

Elöljáróban el kell mondanunk, hogy csak a minimális változtatásokra törekedtünk. A magyarra fordított fejléchez azt a kiegészítést fűzzük, hogy a negyedik oszlopban Ohijenkónál „*серед. и*” olvasható, amit ma „ukrán jery”-nek nevezünk. Az utolsó előtti oszlop fejléce pedig „*злужи*”, ez gyakorlatilag a két jernek a korábbi oszlopokban nem részletezett (nem pozicionális) írását jelenti. A szerzők névsorát latin betűvel adjuk; Ohijenko *Lučkaj* alakja Lutskay Mihályt rejti. A rubrikák tartalmát igyekeztünk megőrizni, csupán a „*нема*” és „*нічого*” szavakat helyettesíti a hiányra utaló gondolatjel (–). (Ohijenko ki nem töltött négyzeteit viszont változatlanul hagytuk.) Ha a táblázat egyes adatai (a kézírás miatt) olykor bizonytalannak tűntek számunkra, az illusztrációhoz mellékelte – s az interneten ugyanott található – példatárból igyekeztük azokat egyértelműsíteni; a közölt példatárból kétség nélkül megállapítható elírásokat pedig korrigáltuk.

Az ukrán helyesírás történeti fejlődésének táblázata

Szerző	Év	Ъ	Ukr. и	і<е	і<о	і<к	ї	є	йо,ьо	Néma	г
Régen		Ъ	ы,и	є	о,и,к	к,и	и	є,є	іо,іô	Ъ,Ъ,'	КГ,Г
Kotljarevs'kyj	1798	Ъ	ы,и	и	и,к	к	к,и	е	іо,є		Г
Kotljarevs'kyj	1799	Ъ	ы,и	и,к	и,к	к	и,к	е	іо	Ъ	
Kotljarevs'kyj	1809	Ъ	ы,и	и	и,к	к,и	к,и	е	іо		
Pavlovs'kyj	1818	Ъ	ы	і	і	і	і	к	іо	Ъ	КГ
Vojcechovyč	1823	Ъ	и,ы	е	о	к,и	и	е	іо	Ъ	Г,КГ
Mohl'nyc'kyj	1823	Ъ	ы,и	є	о,ô	к	и	е			Г
Maksymovyč	1827	Ъ	и,ы	ê	ô	к	и,и̂	е	ë	Ъ	
Lučkaj	1830	–	ы	е	о	к	и,ї	е		ї	Г
O. Levyc'kyj	1834	Ъ	ы,и		ô,ô	к		е	ë		Г
Topolja	1837	Ъ	ы	и̂	и̂	к,и̂	и̂	е	іо	Ъ	

„Rusalka Dnistrova”	1837	–	и	і	і	ѣ	ѣ	є	йо,ьо	–	
Pysarevs’kyj	1840	ъ	ы	и	и	и		е	йо,ю	ь	кГ
Karpenko	1845	ъ	ы	и	и	и	и,и	ѣ	ю	ь	
Vahylevyč	1845	ъ	и,ы	е	о	ѣ	и	е	йо	–	
Hlyns’kyj	1845	–	и,ы	ѣ	ѳ	ѣ	ѣ,і	є	ю	–	Г
Lozys’kyj	1846	–	ы,и	е	о	ѣ,и	и	е	ьо,йо	–	Г
Holovac’kyj	1849	ъ	ы,и	ê	ô	ѣ	ѣ	є	іô	–	Г
Osnov’janenko	1851	ъ	и	і	і	і	и	е	ë	ь	
Borovykovs’kyj	1852	–	у,и	и	и	и	и	є	ë		g
Metyls’kyj	1854	–	ы			и	и	є,е	йо,ьо	ь	
Kuliš	1856	ъ	и	і	і	і	і	є,е	ë	ь	
Maksymovyč	1859	ъ	ы,и	ê	ô	ѣ	и^	є	ë	ь,ь	
Ševčenko	1861	ъ	ы	и,і	и,і	и,і	и	е	ë	–	
„Osnova”	1861	ъ	и	і	і	і	і	е	ë	ь,ь	
Kuliš	1861	ъ	и	і	і	і	і	є,є	ë	–	g
Насцук	1861	–	и	ї	ї	ї	і	'є, є	ô	'	
Osadca	1862	ъ	ы,и	е,к	ô	ѣ	и	є	ю	–	
Nomys	1864	–	и	і	і	і	і	є	ë	ь	g
Djačan	1865	ъ	ы,и	ê	ô	ѣ		є			
„Zapysky”	1873	–	и	і	і	і	ї	є	ьо,ë		кГ
Rudčenko	1874	–	и	і	і	і	ї	є	ë	ь	
Čubyns’kyj	1874	ъ	и	і	і	і	і	є	ë	ь	
Antonovyč	1874	–	и	і	і	і	ї	є	ë	ь,ь	
Komarov	1874	–	и	і	і	і	ї	є	ë	ь	
Loboda	1874	–	и	і	і	і	йі	є	йо,ь о	ь	g
Kostomarov	1875	ъ	и	і	і	і	і	е	ë,ю	ь,ь	
Drahomanov	1876	–	и	і	і	і	ї	є	ë		
Staryc’kyj	1876	–	и	і	і	і	ї	є	ë	ь,ь	
„Kobzar” (Praha)	1876	–	и	і	і	і	ї	є	ë	ь,ь	
Niščyns’kyj	1883	ъ	и	і	і	і	і	е	е		
„Rada”	1883	ъ	и	і	і	і	і	е	ë	ь	
Ohonovs’kyj	1889	ъ	ы,и	ê,к	ô	ѣ	и	є			
Želechivs’kyj	1889	–	и	ї	і	ї	ї	є	йо,ь о	–	
„Hromads’ka Dumka”	1905	–	и	і	і	і	ї	є	йо,ь о	'	Г
Jelenleg	1918	–	и	і	і	і	ї	є	йо,ь о	'ь	Г

Ivan Ohijenko 1919-ben készült táblázatát szemlélve az a benyomásunk támadt, hogy az 1840-es években Harkovban használatos helyesírási kísérletek jelentőségükben mintha alul lennének értékelve. Ezt az állítást két érveléssel fogjuk alátámasztani.

1. I. Kotljarevs'kyj ortográfiájának jellemzése az *Enejida* első kiadásainak szövegén történt. Tudjuk azonban, hogy az első és a második valójában kalózkiadás volt (az író tudta nélkül jelent meg), és csak az 1809. évi szentpétervári változat az, melyet nyomtatásra már maga az író készített elő. Kotljarevs'kyji helyesírásról tehát csak ettől kezdve beszélhetünk. De még ennél is nagyobb probléma az, hogy nem került bele a táblázatba a – szintén a szerző által gondozott, bár a megjelenéskor már posztumusz – negyedik kiadás ortográfiai jellemzése.

Ez az 1842-es harkovi változat (Виргилиева Энеида 1842) ugyanis gyökeresen más helyesírással készült. Ennek illusztrálásaként mutatunk be egy versszakot a II. rész 42. oldaláról:

Но видно що пану Тарасу
Написано так на роду,
Щобъ тилько до сього винъ часу
Терпивъ на свити симъ биду.
Бо розхытавшысь, брызнувъ въ воду,
Нырнувъ – и не спытавшы броду,
Навырынкы пишла душа.
Эней хотивъ, щобъ окошылась
Бида и билшъ не продолжылась,
Щобъ не пропалы вси съ коша.

Aligha képezheti vita tárgyát, hogy I. Kotljarevs'kyj – aki ekkor más ismerhette mind O. Pavlovs'kyj, mind a *Rusalka* helyesírását –, élete alkonyán Harkovban maga is áttért a fonetikus írásmódra. A **ѣ**-ot azzal az **и** betűvel helyettesítette (**терпивъ, на свити, бида**), mely következetesen az *i* hang visszaadására szolgál: ugyanezt a betűt látjuk a zárt szótagba került etimológiai *o* és *e* helyén is (**билшъ, симъ**). Az „ukrán jery”-t pedig kizárólag a **ы** jelöli – eredettől függetlenül (**написано, брызнувъ**). Az *s* hang *o* előtti lágyságára a **ь** utal (**сього**). Ugyanakkor a szó végi pozícióban megmarad a **ь**, ami a *Rusalkához* képest visszalépést jelent.

Ohijenko táblázatából az viszont kiderül, hogy ez a kotljarevs'kyji helyesírás szinte teljesen megegyezik azzal, mely Stepan Pysarevs'kyj 1840-ben Harkovban kiadott – érdekességként tesszük hozzá: szintén posztumusz – könyvét is jellemzi.

2. Amvrosij Metlyns'kyj nevét nem találjuk egyetlen eddig említett helyesírás-történeti értékelésben sem. A harkovi és a kijevi egyetem professzorát, költőt és néprajztudóst a 2004-es szöveggyűjteménynek az előszava nem említi, és nemcsak a törzsanyagban nem kapott helyet (ahol mellel kilenc XIX. századi személyiség írása szerepel), hanem a chrestomatiának még a névmutatójából is kimaradt. Holott olyan emberről van szó, akiről Ivan Franko 1894-ben a következőket írta: „Mint látjuk, Metlyns'kyj – Kotljarevs'kyj, Bodjans'kyj, Sreznevs'kyj és a *Molodyk* szerzőinek követése során – arról volt meggyőződve, hogy az etimológia és a fonetika közötti helyesírást találta fel, ugyanakkor mit tett valójában? Elhagyta a ъ-t, a ы-t, a ѣ-ot, az etimológiai о-t és е-t új и̇ betűre cserélte, mellőzvéen ugyanakkor az і-t is, mellyel Kuliš az и̇-t helyettesítette; illetéknéppen Metlyns'kyj „középutas” helyesírása szinte teljesen fonetikus volt” (Франко 1961: 29).

I. Ohijenko szerepelteti a táblázatban A. Metlyns'kyjt – hivatkozva annak 1854-ben Kijevben kiadott művére. Ám a néprajztudós Harkovban már hat évvel korábban, 1848-ban megjelentetett egy teljesen más ortográfiájú könyvet (*Южный русский сборник*), és Franko – véleményét alátámasztandó – ebből a gyűjteményből idéz (Uo. 27):

Де недавно козак гомонив,
 Його кинь тупотив;
 Вй̇н на Ляха, Татар нали̇тав,
 Смерть и спис напускав;
 Там по-степу тихо
 Туман розлягається,
 А мй̇сяць з-за хмари
 Погляне и ховається.

Ezek a sorok igazolják I. Frankó megállapítását: P. Kulišnak ezen az ortográfiai rendszeren mindössze annyit kellett változtatnia, hogy Metlyns'kyj professzor и̇ betűjét (valamint az и̇ kötőszót) і-re cserélje.

Ivan Kotljarevs'kyj és Amvrosij Metlyns'kyj példája egyaránt igazolja, hogy az 1840-es években Harkovban – mai szemmel nézve is – modern ukrán helyesírást használtak. Ez a tény azonban a későbbi helyesírás-történeti munkákban nem kapott kellő hangsúlyt, ezzel szemben a kijevi Pantelejmon Kuliš szerepe rendre túlértékelődött.

Harkov neve az ukrán ortográfia történetébe majd az 1920-as évek eseményei nyomán fog bekerülni.

1918–19-ben – Ivan Ohijenko, Ahatanhel Kryms'kyj és Jevhen Tymčenko munkájával – elkészül *Az ukrán helyesírás főbb szabályai (Головніші правила українського правопису)* címet viselő szabálygyűjtemény, mely az összes későbbi változat és bővítés alapja. 1921-ben pedig *Az ukrán helyesírás legfőbb*

szabályai (Найголовніші правила українського правопису) címmel megjelenik az első olyan összefoglaló, amelyet az Ukrán Tudományos Akadémia gondozott. A következő helyesírási tervszövegről sajtóvita bontakozik ki, majd 1927-ben Harkovban egy nagyszabású konferenciának a témája lesz (erre az alkalomra készült A. Kryms'kyj akadémikus korábban hivatkozott tanulmánya is). A tanácskozásra mind Kelet-Ukrajna, mind az akkor Lengyelországhoz tartozó Galícia tudósai meghívást kaptak. A kialakult vitáról Oleksa Synjavs'kyj írása (Синявський 2004) ad érzékletes képet. Ilyen előzmények után véglegesen 1928-ra az első alapos, mindent átfogó új helyesírás, amely 1929-ben jelenik meg. (A szabálygyűjtemény neve azóta is következetesen *Український правопис*). Ez az ún. harkovi helyesírás ugyanakkor tartalmaz egy szerencsétlen kompromisszumot: az eredeti ukrán (tkp. szláv) szavakat a keleti, a kölcsönszavakat (a latin, görög stb. eredetűeket) pedig a nyugati ukrán (galíciai) tradíció szerint javasolja írni. A sok idegen eredetű szó írását tekintve így jelentős különbség alakul ki az ukrán és az orosz ortográfia között; ezt a helyzetet felszámolandó 1933-ra ismét új helyesírás készül, amelyet viszont a Szovjet-Ukrajnán kívül élő értelmiség nem fogad el; Galícia és a nyugati emigráció továbbra is ragaszkodik az 1928. évi szabályokhoz (Український правопис 1993: 4–5).

A harkovi helyesírás gyors és gyökeres megváltoztatása nyilvánvalóan politikai megfontolásból történt. Ám nem hallgathatjuk el azt a tényt sem, hogy az imént említett kompromisszumot – még a tervezet elfogadását megelőzően – maga I. Ohijenko professzor is élesen bírálta (aki akkor már Lengyelországban élt): „Nyelvemlékeken nyugvó irodalmi hagyományunk a XI. századtól van, és ezekben a régi emlékeinkben találhatunk egy bizonyos választ is arra, milyen alakban használjuk az idegen szavakat... Ha például kezdetektől fogva egyre csak azt írtuk: *Амвросій, Ирина, ефир*, akkor mi értelme van annak, hogy ezeket az ősi formákat a latinos-lengyeles *Амброзій, Ирена, етер* alakokra cseréljük? Ha irodalmi nyelvünk kezdetektől fogva az idegen *g, l, i* hangokat mindig *г, л, и* betűkkel adtuk vissza és azt írtuk, hogy *гигант, мітрополит, Платон*, akkor miért kell erre az egészre legyinteni, úgy írni s mondani, hogy *гігант, мітрополіт, Плятон?*” (Огієнко 1927: 123).

Az 1928-as helyesírás előkészítésével Harkov neve az ukrán helyesírás-történet egyik fényes lapjára került. Ám meggyőződésünk, hogy ez a kulturális központ már csaknem száz évvel korábban is jelentősen járult hozzá a modern ortográfia kidolgozásához. Akkori szerepe lényegesen nagyobb volt annál, mint amit a tudomány ma elismer.

Irodalom

Lutskay M. (1830) *Grammatica Slavo-Ruthena. Budaë.*
Виргилієва Енеїда, на малоросійській языкъ переложенная И.
Котляревскимъ, I–VI. Харьковъ, (1842). (Faksimile kiadása: K., 1979.)

- Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества I–. К., (1873–).
- Кримський, А. (2004) Нарис історії українського правопису до 1927 року. // Німчук, В. В. – Пуряєва, Н. В. (упор.). Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія. К. 393–414. (Első közlés: Записки Історико-Філологічного Відділу УАН, кн. XXV. К., 1929: 175–186.)
- Німчук, В. В. (2002) Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст.ст. К.
- Німчук, В. Переднє слово. // Німчук, В. В. – Пуряєва, Н. В. (упор.). Історія...: 5–26.
- Огієнко, І. (1919) Курс українського язика. Из лекцій по історії українського язика. Изд. 2. К.
- Огієнко, І. (1927) Нариси з історії української мови: система українського правопису. Варшава.
- Огієнко, І. (2001) Історія української літературної мови. К. (Első kiadás: Winnipeg, 1949.) www.litopys.org.ua/ohukr/ohu20.htm (2013. szeptember 6.)
- Реформи алфавіту і графіки. // Українська мова. Енциклопедія. <http://izbornyk.org.ua/ukrmova/um81.htm> (2013. szeptember 6.)
- Синявський, О. Коротка історія «Українського правопису». // Німчук, В. В. – Пуряєва, Н. В. (упор.). Історія...: 432–452. (Első közlés: Культура українського слова: Збірник I. Харків–Київ, 1931. 93–112.)
- Український правопис (1993) 4-те видання, виправлене й доповнене. Київ.
- Франко, І. (1961) Етимологія і фонетика в южноруській літературі. // Тимошенко, П. Д. (ред.). Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: Частина II. К. 22–37. (A tanulmány eredetileg megjelent: *Narod*, 1894, № 13–15.)